

ҚАРАҚАЛПАҚ ТУРМЫС ЕРТЕКЛЕРИНИҢ СЮЖЕТИНИҢ ӨГЕШЕЛИГИ

Жаксымуратова М.Қ.

Өзбекстан мәмлекетлик көркем өнер хәм мәденият институты Нөкис филиалы

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.20308085>

Қарақалпақ халық ертеклериниң ишинде тематикалық жақтан ең байы турмыс ертеклери болып табылады. Турмыс ертеклери әйемги дәуирлерден баслап бугинги кунимизге шекем халықтың турмысының хар турли тараўларын сәўлелендиреди. Оларда халықтың жамийетлик өмири, турмыс тиришилиги, дуньяга көз қараслары сана-сезимлери, әрман махсетлери сөз етиледи. Бул ертеклердиң ўақыялары реалистлик болмыстан алынады. Бунда халықтың өткендеги турмыс кеширийў жағдайларынан баслап бугинги кунге шекемги хәр қыйлы турмыслық деталлар көркем суўретлеў арқалы әңгиме етиледи. Сыйқырлы ертеклердеги сыяқлы турмыс ертеклеринде сюжеттиң биографиялық бөлими ушрасады. Бирақ булар сыйқырлы ертеклерден путкиллеий өзгеше болып келеди. ”Ақылдане - Ақылкамал” деп аталған турмыс ертегинде сюжеттиң биографиялық бөлими бар [1.246]. Бунда қахарманлардың туўылыўының сөз етилгенлиги анық болады. “Бийперзент болғаннан кейин хаялы әўлийеге барайын, алладан бала тилейин “деп әўлийеге кетеди. Әўлийеде тунеп жатырса тусинде саган илахийда бир перзент бердим, аты Ақылкамал болсын” деди.

Жане бир байдың хаялы келип тунеп атыр екен оғанда тусинде бир перзент берип атын Ақылдане қой депти [1.247]. Булардың туўылыўлары қыяметлик дослық хәдийселери сюжеттиң экспозициясында орын алған жети жасында мектепке барып оқыўыда биографиялық бөлимде суўретленген. Қарақалпақ дәстанларында да бундай кубылыс жийи гезлеседи. Мәселен ”Мәспатша” дәстанында тусиндеги хәдийселер арқалы Абдикерим байдың ул перзенти туўылады. ”Қоблан” дәстанында да усы тақылеттеги яғный әўлийеге қатнаў, тус көрийў арқалы Қобланның туўылыўы сөз болады. Солайынша турмыс ертеклериниң биринде сюжеттиң экспозициясы қахарманлық дәстанлар менен унлеслигин атап өтиў артықмаш емес. Бундай қарақалпақ ертеклери менен дәстанлар арасындағы эпизод хам сюжетлик уқаслық туўралы көплеген мысаллар келтирийўге болады. Хәттеки бундай эпизодлы байланыс “Алпамыс”, “Қоблан” хәм “Қырққыз” дәстанларында да ушратамыз. Солай етип қарақалпақ ертеклери басқа халықлардың ертеклери менен сондай-ақ дәстанлары мененде мазмун хәм сюжетлик жағынан

айырым эпизодлар менен уқсас болып келиў жағдайларына гуман келтириўге болмайды. Сыйқырлы ертеклердиң биографиялық бөлими басқаша болып келеди. ”Арпамәдиян” ертегинде қахарманның ғайры тәбийий туўылыўы хаялы менен қыдырып кетипти. Қыз сарайдың ишинде отырса “хуў хақ” дийўана келеди Қыз дийўананы бос жибермейин деп ғәзийнеханасынан азғантай алтын берейин десе, хеш жерден гилт таба алмайды, оннан кейин бир табақ арпа береди қыз арпаны дийўананың қабына салайын деп атырғанда бир уўыс арпа жерге тусип кетеди, қыз төгилген арпаны алақанына салып аўзына асап жибереди, кунлерден кун өтип айлардан ай отип, қыз бир уўыс арпадан жукли болады” [1.76]. Бунда бас қахарманлардын озгеше өзгеше туўылыўы хақкында сөз барады. Демек көркем қыялдың ислетилиўиндеги айрықшалықлар жузеге келеди. ”Жартыбас батыр” ертегиндегинде де балалардың туўылыўы тус көрип сәўлеленген [1.14], “Хан қадирлеген киши күйеў” ертегиндеде [1.125] баланың дуньяға келиўи фантазия жәрдемінде суўретленген демек сыйқырлы ертеклердиң биографиялық бөлими басқаша қурылады, турмыс ертеклеринде көркем қыял шекленген болады. ”Уста Шамший хәм оның хаялы “ ертегинде бас қахарманның жарық дуньяға келиўи; ”Бул уста Нурдың жасы қырыққа келгенде бир уллы болады улының атын Шамший қойыпты. Шамшийди тоғыз жасында мектепке берипти, он алты жасында оқыўын тамамлапты” деп қысқа турде биографиялық бөлим берилген [1.280]” Қуў гелле таққан кемпир туўралы [1,240]’ ертегиндеде сюжети көз-қарасынанда қахарманлардың қатнасы жағынан изерлеў шәрт “Жетим қыз” ертегинде турмыс шынлығы көркем сәўлелендирилгенлиги сөзсиз қахарманның турмыстан қыйыншылық көриўи тәғдир менен гуреске тусиўи турмыс ертеклериниң сюжетинде басым болып келеди. Хәр бир көркем шығарманы таллағанда, турмыс ертеги, менен сыйқырлы ертеклер текстлерин салыстырып қарағанда олардағы дәстурлердиң урп-әдетлердиң, мәресимлердиң жумсалыўының айрықшалықлары, парықлы таманлары көринип турады. Хәрбир турмыс ертеги сыйқырлы ертектен өзиниң реаллығы менен, яғный реалистлик суўретлеў усылы менен айрылып туратуғынлығын есапқа алған халда олардың сюжетлериниң кәлиплесиўиндеги қарақалпақ миллетиниң әйемги көз-қарасларының миллий өзгешеликлериниң тәсиринде жузеге шығарады. Турмис ертеклериниң сюжети -ертектиң баслы әпиўайы адамлардың өмирин, ис-хәрекетлерин, турмысын жамийеттеги орнын социаллық көз-қарасларын баянлаўға қурылады. Баслы қахарман өз мақсети жолында ушрасқан қыйыншылықларды сабыр тақат пенен жеңип өтип, мурат мақсетине жетеди.

Турмыслық ертеклерде социаллық тенсизлик сатиралық бағытта суўретленип, онда эпийайы мийнеткеш ўәкиллериниң кәмбағаллығы хәм аўыр аўхалы баян етиледи. Бунда бай персонажлардың, мәселенбай саўдагерлерди, моллалардың ашкөзлиги, зықналығы, ақмақлығы ашып бериледи. Мәселен; “Байлардан хақысын алған бала”, “Жалғыз шопан хәм сәўдегер”, “Билгиш шопан”, “Өгиз баққан уш жигит” ертеклери жоқарыдағы пикиримизге дәлийил болады. Турмыс ертеклери өзиниң мазмун хәм темасы бойынша хәр қыйлы болып, жумбақлар, шешими қыйын сораўлар хәм илгир зейинлилик пенен таўылған жуўаплардан шебер пайдаланыў менен характерленеди, мийримсизлик хәм ақмақ хукимдарлар хақындағы сюжетлер, дәмегөйлик хәм сықмарлықты эшкаралаў биринши орында турады. Турмыслық ертеклердиң келип шығыўы, олардың тематикасы сыяқлы хәр турли характерге ийе. Жөнсиз перзентлер, қарақшылар хәм урылар хақындағы сюжетлердиң дереги кунделикли турмыс пенен тығыз байланыслы. Ертеклердиң бул жанры өзиниң сюжетлик қурылысы, образлар шеңберине, өзине тән көркем тәсир усылларына ийе, қыяльий ертеклерден парықлы турде олардың қахарманлары реал дуньяда жасайды, махсетлерине ақыл хәм сабырлылық пенен ериседи. Бул қахарманлар образы тийкарында халық өз арзыў-әрманларын әмелге асырады. Турмыс ертеклеринде хақыйқый турмыслық хақыйқатлық айқын көринип турады. Сораў жуўаплар негизинде дөрелген ертеклер өзине тән өзгешелиги менен фантастикалық ертеклерге жақын. Сыйқырлы ертеклерде баслы қахарман көплеген сынақлардан өтип, шийеленискен ўақыялардың шешимин табыў арқалы өзлериниң бахтын табады. [1/83,б] Бундай типтеги турмыслық ертеклерде болса қарсыласына шешилиўи қыйын сораў жуўапларға дурыс жуўап тапқан адам жеңимпаз болады. Мәселен;”Қырық аўыз өтирик айтқан шопан “ертегин алып қарайық.Бир патша қырық аўыз өтирик айтқан адамға қызымды бермен депти. Сонда елден 40 өтирик айтқандай адам табылмапты. Бир куни бир шопан келип “мен айтаман” депти.

-Тақсыр, бир қоян урып едим, ишинен бир ярым батпан май шықты. Етигиме жағып едим, биреўине жетип еди, биреўине жетпей қалды. Соннан етигимди дастанып жатып қалдым. Тунде қарасам еки етигим төбелесип атыр екен. Май жақпаған етигимди еки урдым, май жаққан етигимди бир урдым. Азанда турсам май жақпаған етигим қашып кетипти. Бир етигимди бир аяғыма суғып жур едим, журе алмадым, еки аяғымды бир етикке суғып едим, ана таўдан бир асып, мына таўдан бир басып бир садақаның устинен шықтым. Қарасам усы садақада тақ етигим табақ тасып жур екен. Бир

байталым бар еди, сол байталым пошалап кеткен екен. Бийик таудың басына шығып қарасам көрінбейди. Сөйтип тұрғанда, көзи жоқ ийне тауып алып, бір аўлақ жерге шаншып, устине минип қарап тұрсам, байталым жети қырдын аржағында жайылып жүр екен. Жақынлап барсам бір дарья шықты қынымды минип, пышағымды есип баратыр едим батып кеттім. Пышағыма минип, қынымды ескек етип өттимде кеттім. Суўғарайын десем суў қатып калыпты, тептим-тептим ойылмады. Соннан кейин басымды суўырып алып, кегирдегимнен услап музды урып едим, көлдің музды ойылды. Сонда хан “көл дегенің кишкене көлшик шығар”-депти. “Көлшик болса көлшик шығар, тақсыр бір жағынан ушқан қара қус аржағына канаты талып зорға жететуғын еди”- дейди. “Қара қус дегенің жапалақ шығар”- депти хан. “Жапалақ болса жапалақ шығар тақсыр, бір уйге канаты узик болатуғын еди” депти шопан. “Уй дегенің жаппа шығар”-депти хан “Жаппа болса жаппа шығар, есигинен мәңиреген буғаның дауысы төрине тал-тал баратуғын еди”- деди шопан Соннан кейин сөзден жеңілген хан қызын бериўге мәжбүр болыпты [1. 267.б] Көрип өткенимиздей, сораў хәм жуўаплар көбирек қахарманның ақылы, зийреклигин тексеріўге қаратылған. Бул сөз ойынында жеңімпазда жеңилиўши тәрәпте өзинің ақыл-парасатын көрсетеди, сол тийкарда той хаққында қарар қабыл етиледі. Бул мотив бизиң халқымыздың дәстанларында кеңнен таралған.

Солай етип, қарақалпақ халқының әсирлер даўамында қәлиплескен турмыс тәризи ертек сюжетинің турақласыўында да өз орнына ийе болады. Тилекке қарсы, қарқалпақ ертектаныў илиминде изертлеўшилердің бирде биреўи бул оғада құрамалы мәселеге итибар қаратпағанлығы сюжет және дәстүрлердің өз-ара уйренілмегенлиги мәлим.

Улыўма алғанда, турмыслық ертеклердеги конфликт кунделикли турмыста жүз береді. Турмыс ертеклерінде сюжеттің тийкарын турмыслық мотивлер құрайды. Бул өзгешелик турмыс ертеклері жанрындағы барлық турлерін өз ишине алады. Усылайынша ертек жанрының улыўма белгилері турмыслық сюжетлерде, олардың жаратылыў принциптерине байланыслы мазмун хәм форма өзгешеликлерінде өзине тәң характерде суўретленеди. Хәрбир ертекте сюжеттің және конфликттің шешимлеріндеги уйқаслық пенен айырмашылық тәрәптерін кең турде таллаў мақсетке муўапық. Ертеклер туўралы илимий пикирлер жургизіў ушын бир қатар мақалалар жазылыўы керек. Қысқағана бир илимий мақалада изертлениў тарыйхы менен мәселелерін қамтыў кутә қыйын.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Қарақалпақ фольклоры. 1 .2 том. «Қарақалпақстан» баспасы 1977.
2. Аскерова Н. И. Сюжетная линия бытовых сказок // Н.И. Аскерова- Текст непосредственный // Современная филология; материалы V Междунар. Науч. конф (г.Самара, март 2017) Самара ООО Издательство Асгара, 2017 С1 -4 URL.